

A RÓMAI HATÁRVÉDELEM ÉS A BALHAVÁRI ERŐD*

Pannónia azon római provinciák közé tartozott, melyeknek határát a barbárokkal szemben egy folyó alkotta, nálunk tehát a Duna. Mert voltak provinciák, amelyeket mesterséges védvonallal, sánccal vagy fallal zártak el a barbárok földjétől. Ilyen volt a határ pld. Raetiában, Felső-Germániában és csakis ezeket a mesterséges határvonalakat illeti meg a *limes* elnevezés. Alsó-Germániában, hol a Rajna volt a határ, mint nálunk a Duna, nem volt tehát limes s a németek nem is beszélnek alsógermániai limesről. Azonban alkalmazzák a limes szót most már általában a határra, tehát az olyan határra is, mely folyóból állott.

A limest nyilvánvalóan az a körülmény tette oly fontossá, hogy a római birodalom határán barbárok laktak, akik a provinciákat betöréseikkel zaklatták és a provinciákat ezektől a betörésektől meg kellett védeni. A mi vidékünkön, főképp a quádok és sarmaták, vagy ahogy a sarmatákat Magyarországon hívták, a jazygok voltak ezek a barbárok. A két nép között a határ Vác körül lehetett, amennyiben a quádok Felsőmagyarország nyugoti részét és Morvaországot, a jazygok a Duna-Tisza közét lakták. A quádok germánok voltak, a jazygok uralajtáji nép, de azért legtöbbször együtt harcoltak a rómaiak ellen.

Ilyenformán a határok biztosítása, megerősítése az egész császárság alatt mindig nagy gondot adott a római kormánynak s annak állandó feladatát képezte.

Ennek a határvédelemnek a módja azonban nem lehetett mindig ugyanaz, hanem változnia kellett a korok szerint, úgy amint változott a korok felfogása. A római határvédelem is tehát,

* Elmondott a Régészeti Társulat váci kirándulása alkalmával a helyszínén.

mint a többi állami intézmények, bizonyos fejlődésen ment át, melynek több fázisát lehet és kell megkülönböztetni. Másfelől meg kell állapítani — és ez is azt bizonyítja, mennyire egységes volt a római kormányzat az egész birodalomban, — hogy ez a határvédelem koronként mindenütt, a birodalom minden részében nagyjában ugyanazon elvek szerint történt.

A pannóniai határvédelmet így felfogva, még nem igen volt szó róla. Ezen alkalommal csak röviden akarom a fejlődését vázolni és ezt is csak azért, hogy jobban lássuk azt a helyet, melyet a balhavári burgus határvédelmünk fejlődésében elfoglalt.

A legrégebbi fázis s egyszersmind az, amelyről legkevesebbet tudunk, attól az időtől kezdődik, amikor a rómaiak megszállották a Duna vonalát és tart Hadrianusig (117—138). A rómaiak nem egyszerre hódították meg az egész Dunántúlt. Az adatok amellet szólnak, hogy már az I. század közepén Claudius alatt (41—54) elfoglalták a Dunának utolsó szakaszát, mely még addig szabad volt, t. i. a Carnuntumtól (Deutsch-Altenburg) a Dráva torkolatáig terjedő részt. Egyelőre azonban csak segédcsapatokat helyeztek el a Duna jobb partján. Így Aquincumban (Ó-Buda) kezdetben egy segédcsapatnak volt tábora, nemkülönben Brigetióban (Ószöny) is, hol később legiók állomásoztak. A segédcsapatok és legiók között nagy különbség volt. A segédcsapatokba a benszüllötteket sorozták be, akiknek még nem volt meg a római polgárjog, míg a legiókban csak római polgárok szolgáltak s ezek is Hadriánusig többnyire Itáliából származtak. Míg aztán egy legió körülbelül 5000 embert számlált, egy-egy segédcsapat létszáma legfőlebb 1000 emberre rúgott. Ezek a segédcsapatok egyedül persze csak addig voltak jók, míg nem volt baj és Domitianusig (81—96) békesség is volt a határon. Ám Domitianus alatt kitört a háború a quádokkal, amikor aztán a mi vidékünkre, hol a háború folyt, eljött a II. segédlegió (*legio II adiutrix*). És én azt hiszem, hogy már azóta Aquincum az állomása, de mindenestre az volt Hadrianus alatt.

Hadrianus volt aztán az a császár, aki a határ elzárását a legteljesebben igyekezett keresztülvinni és tisztán a defenzióra szorítkozott. Ezért helyezte el a csapatokat mind a határon, amint másutt is tette. Többé aztán a provincia belsejében sincsenek segédcsapatok, hanem ezeknek castellumai sorban a Duna jobb partján a legiók táborai között foglalnak helyet. Ahol idáig földből

készült falak vették körül a tábort, azok helyébe most, ha ugyan már előbb nem történt meg, kőfalak léptek. Így aztán persze a régebbi földvárak eltűntek s nagyon nehéz azok nyomait felismerni. Ez csak tökéletesebb ásatási technikával sikerülhet s nekünk is arra kell törekedni, hogy azt elsajátítsuk, mert csak akkor fogjuk mi is megállapítani tudni, ahogy a németek tudják, hogy ahol a máig fennmaradt táborhelyek állnak, volt-e ott már előbb egy régebbi, földből épített tábor.

Hadrianus alatt és utána egyideig volt is megint csend a határokon, úgy nálunk, mint Németországban. Hadrianus rendszere azonban nemcsak hogy nem volt jobb, hanem egyenesen végzetessé vált. Mert nyilvánvaló, hogy amint egyszer az ellenség áttörte a védelmi vonalat, mehetett, ahová tetszett, nem lévén a provincia belsejében sereg, mely megállíthatta volna. Amint ez nemsokára Marcus Aurelius császár alatt (161—180) meg is történt, amikor ugyanis a barbárok mind, akik a Duna mentén laktak, a határokat áttörve előzölöttek a provinciákat, nálunk Pannoniát s Dáciát és 10 évnél tovább tartott, míg Marcus vissza tudta őket űzni.

Ekkor történt, hogy Marcus átment a Dunán és a Duna balpartján is emelt erődöket. De fia, Commodus (176—192) csakhamar feladta a Duna balpartját, az őrségeket visszavonta onnan, ahelyett azonban a Duna jobbpartján új erődítményeket épített, amint ezt több feliratból tudjuk, minőket idáig főkép Dunapentelén találtak. Mindegyik felirat azt mondja, hogy Commodus *ripam omnem burgis a solo exstructis item praesidiis per loca opportuna ad clandestinos latrunculorum transitus oppositis munivit*. Amennyiben Commodus azért erősítette meg a partot végig ilyen *burgus* nevű őrtornyokkal, hogy a csempészetet megakadályozza, nem annyira katonai, mint rendőri intézkedést tett. De lényegében ugyanazt tette, mint Hadrianus, t. i. minél jobban igyekezett elzárni a határt. Azonban a balhavári *burgus* még nem ezen Commodus-féle *burgusok* közül való.

A III. századtól kezdve aztán úgyszólván napirenden voltak a barbár betörések s majdnem mindegyik császárnak volt háborúja egyik vagy másik barbár néppel. Végre is nem maradt más hátra, mint hogy a rómaiak Dáciát és Felső-Germánia azon részét, mely a Rajna jobb partján feküdt, feladják, úgy hogy megint a Rajna lett — felső részében is — a határ. Másfelől annál

inkább igyekeztek most a rómaiak biztosítani a Rajna vonalát, de nemcsak a Rajnát, hanem épp úgy nálunk a Dunát is. Szóval a határvédelemnek új fázisa következett. Mindenekelőtt most már a városokat is kezdték kőfallal körülvenni a Rajna bal-partján és Galliában.

Nálunk ez az új periodus Diocletianusszal (284—305) kezdődik. A III. század végén Diocletianus ugyanis ismét nem érte be azzal, hogy csak a Duna jobbpartját erősítse meg, hanem a

balparton, vagyis a barbárok földjén is építtetett erődöket. Lehetőséges, hogy azon jobbparti várak közé, melyeket Diocletianus emelt, tartozott a pilismaróthi castrum, mert Diocletianus alatt kezdték a várfalakat kiugró tornyokkal ellátni, mint azt Pilismaróthon is látjuk. Ugyancsak Diocletianus idejéből származhatik a jobbparti táborhelyek között a szentendrei abban a formában, amelyben ránkmaradt. Ennek is voltak ugyanis kiugró félköralakú tornyai, mint az újabban akkor kitűnt, midőn tetején a mai villa épült.

Oltárkö Szentendrén.
Altarstein aus Szentendre.

emlék, mely éppen Diocletianus uralkodása idejéből való. Az időt pontosan a két consul neve határozza meg, akik közül az egyik nem kisebb férfiú, mint Diocletianus uralkodó társa: *Maximianus Herculeus* (286—305), a másik pedig *Galerius Maximianus*. Az előbbi mint *Augustus* a consulátust ötödször viseli, míg *Galerius* akkor természetesen csak *caesar*, aki másodszor consul. Így az az év, amelyre ezek a consulátusok estek, a Kr. u. 297-ik.

A consulátust az illetők ugyan mindentől függetlenül viselték, mégis érdekes tudni, hogy míg Diocletianus a római birodalom

keleti felét választotta magának, Maximianusnak annak nyugati fele maradt és ebben Galerius mint cäsar a többi dunai tartományokkal Pannoniát is kormányozta. Diocletianus Galerius 293-ban tette meg cäsarnak és összeházasította a leányával, Valeriával, aki után külön Valeriának nevezték el Alsó-Pannonia északi felét. Nálunk e táborokat mégsem Galerius emelhette, mert eleinte Galliában volt elfoglalva és amikor 292-ben a Duna balpartján lakó jazygok nyugtalankodni kezdtek, maga Diocletianus jött hozzánk Sirmiumba (Mitrovic), ahol 293 szept. 1-től egy évig marad.

A szentendrei feliratnak más közelebbi vonatkozása a castrumhoz legfőlebb még az, hogy az oltárt a *patrius* jelzővel Juppiter, nemkülönben Juno regina tiszteletére egy katona állította, megjegyezvén, hogy amit tényleges szolgálatban megfogadott, azt mint *veteranus* beváltotta. Különben az egész felirat így szól:

I(ovi) [o(ptimo)] m(aximo) patrio, Iunoni reg(inae). Pro salute sua suorumqu(e) omnium Aur(elius) Marcellus, quod miles vocit, vet(eranus) solvit. Imp(eratoribus) (duobus) d(ominis) (duobus) n(ostris) (duobus) Maximiano Aug(usto) V et Maximiano nob(ilissimo) caes(are) II co(n)s(ulibus). V(otum) l(ibens) s(olvit).

Emellett, mint említettem, Diocletianus tovább ment és a balpartot is megerősítette. Itt azonban már elsősorban irodalmi kútfőre hivatkozhatunk. Az Idatius-féle Fastiban a 294. évhez oda van jegyezve: *his cos. castra facta in Sarmatia contra Acinco et Bononia*. Eszerint a *contra-* (illetve *trans-*) aquincumi erőd épen abban az évben épült, amelyet Diocletianus Pannoniában töltött.

Sajnos, hogy a Bononiával (Bánostorral) szemközt levőnek, melyet a Notitia Dignitatum (Seeck p. 189 Oc. XXXII. 41) *castellum Onagrinum* néven ismer, jóformán csak a helyét tudjuk Fröhlich Róbert kutatásai után, a transaquincumi pedig nem úgy néz ki, mint hogyha erődítmény volna. Amit Zsigmondy Gusztáv az óbudai hajógyárral szemben, a Rákospatak torkolatánál látott és mint a transaquincumi castellumot lerajzolt, egy circa 50 m hosszú és ugyanolyan széles udvar, egyenes falakkal körülvéve, három oldalán belül oszlopos tornáccal. A későbbi *Quadrburgium* és *Vincentia* bélyegű téglák, melyeket ott találtak, mégis azt bizonyítják, hogy erődítménynek kellett lenni, amint hogy a Duna balpartján más nem is lehetett.

A leányvári táborról nincs szó, amely pedig szintén a Duna

balpartján feküdt, szemben a brigetiói (őszönyi) nagy táborhellyel, mint a transaquincumi az aquincumi castrum átellenében. De ez nem is tartozhatott a Diocletianus korabeli táborok közé. A formája, melyet részleteiben is ismerünk, semmiesetre sem származhatik a későbbi időkből. Egészen ezt a formát mutatják a németországi limes mentén épült táborhelyek, ezek pedig már a III. század derekán örökre elvesztek a rómaiakra. Még leginkább tehát Marcus Aurelius korabelinek tarthatjuk. Már Marcus császár úgy gondolta legsikeresebben a barbárokat távoltartani a Dunától, ha a háború színterét átteszi a Duna balpartjára, ellenséges területre. Ehhez támpontra volt szüksége és ez lehetett a leányvári castrum. Így megértjük azt is, hogy *Celamantia*, ahogy ezt a helyet minden valószínűség szerint hívták, már Ptolemaios geographiájában előfordul, amely a Kr. u. II. század közepe tájáról való.

Utoljára Valentinianus császár (364–375) a IV. század második felében erősítette meg újra a dunai határt, de nemcsak a dunait, hanem a rajnait is és ő sem elégedett meg csak a római part megerősítésével, hanem belevonta a barbár partot is. És itt is szerencsére ismét egy irodalmi kútfőre hivatkozhatunk, Ammianus Marcellinusra. Előbb történt a Rajna megerősítése. A 369. évhez Ammianus (XXVIII. 2) ezeket mondja Valentinianusról: *Rhenum omnem a Raetiarum exordio ad usque fretalem Oceanum magnis molibus communiebat, castra extollens altius et castella turresque adsiduas per habiles locos et oportunos, qua Galliarum extenditur longitudo: non numquam etiam ultra flumen aedificiis posititis subradens barbaros fines.*

Épúgy kitolta Valentinianus a limest nálunk a Dunánál később 371-ben, a quádok földjén építvén erődöket (*praesidiaria castra*), mint azt Ammianus (XXIX. 6) elbeszéli, mondván: *Valentinianus enim studio muniendorum limitum glorioso quidem sed nimio ab ipso principatus initio flagrans trans flumen Histrum in ipsis Quadorum terris quasi Romano iuri iam vindicatis aedificari praesidiaria castra mandavit.* De a quádokat ez annyira bántotta, hogy fellázadtak. A sarmatákkal egyesülve átjöttek a Dunán és elpusztították Valériát, sőt két legiót majdnem egészen megsemmisítettek. Erre 374-ben maga Valentinianus indult a quádok ellen. Előre küldte Merobaudest, maga Aquincumba (Óbuda) sietett, ahol egy gyorsan összetákolta hajóhidon átkelt a Dunán és más oldalról, mint Merobaudes, lépett a quádok földjére. Ammianus

XXX. 5: *Valentinianus Acincum propere castra commovit navigisque ad repentinum casum coniunctis et contabulato celeri studio ponte, per partem aliam transiit in Quadros.* Miután pedig, mint Ammianus mondja, mindenkit leölt és minden lakóhelyet elpusztított, ismét Aquincumba tért vissza, a honnan aztán Savariába (Szombathely) ment téli szállásra. A következő 375. évben azonban eljött Brigetióba (Ószöny) s itt történt, hogy amikor a quádok küldöttségét fogadta s a quádok megalázkodva bár, de mentegették magukat — *quod munimentum*, mint Ammianus mondja, *extrui coeptum nec iuste nec oportune* — ezen annyira felháborodott, hogy a guta ütötte meg.

Az a vidék, mint Ammianus ezen leírásából látjuk, ahol Valentinianus a quádok ellen a bosszú hadjáratát vezette s ahol a quádok földjén, a Duna balpartján az erődöket építette, amelyek miatt a quádok betörték Pannoniába, ez a vidék Vác körül terült el.

És valóban ezen vidéken meg is találjuk azokat az erődítményeket és azok közé tartozik a *balhavári burgus*. Ez nem állott ugyan a quádok földjén, hanem a Duna jobbpartján, de magától értetődik, hogy amikor Valentinianus a Duna balpartján emelt erődöket, ugyanolyanokkal a jobbpartot is meg kellett erősíteni. Nincsenek is ilyen erődök másutt, mint ezen a vidéken. Esztergomtől kezdve Aquincumig úgy a Duna bal-, mint jobbpartján, ami már magában nyilvánvalóvá teszi, hogy ezek a burgusok voltak azok az erődítmények, melyeket Valentinianus építtetett.

A jobbparton, hol nagyobb számmal ismeretesek, mint a balparton, ott van Esztergomtől lefelé mindjárt három, esetleg több is. Pilismarótnál a basaharci három, illetve négy, lejjebb Verőcével szemben egy, azután Dunabogdánynál (Steinerne Brücke), a balhavári és az utolsó a Horányi-csárdánál. A balparton Szobnál, Verőcénél és Dunakeszi határában. Ez utóbbi és a Horányi-csárdánál állott burgus egymással szemben fekszenek s másutt is bizonyára így volt.

Hogy Valentinianus ezt a vidéket új erődökkel biztosította, azt két esztergomi köfelirat is megerősíti, amelyek épen azért készültek, hogy a falba beépítve ezt az eseményt megörökítsék. Az egyik felirat szerint, amelyet újabban találtak (CIL III 10596) Valentinianus és Valens *muros cum turribus horum castrorum a rudimentis fundamentorum consurgere imperarunt*. A felirat Gracianust még nem említi, ezt a tábort tehát még akkor kellett épí-

teni, amikor a rajnavidékieket. A magister militum neve Equitius, Valeria katonai helytartója pedig: *dux Valeriae limitis* egy bizonyos Augustianus, aki a tábor építéséről gondoskodik. A másik feliratot csak Bonfinius leírásából ismerjük (CIL III 3653): ebben már mind a három császár rendeletére (*iudicio*) történik, hogy egy Foscanus *praepositus legionis primae Martiorum* a rábízott katonákkal *hunc burgum, cui nomen est Commercium, qua causa et factus est*, 48 nap alatt a *fundamentis* elkészítteti. A magister militum, aki intézkedik, most is Equitius. Még pontosabban van az idő azáltal meghatározva, hogy a felirat végén állítólag ez állott: *consulatus divi nostri Gratiani augusti bis et Probi viri clarissimi*. Liebenam (Fasti consulares p. 38) szerint ez a meghatározás a 371. évnek felelne meg, amikor Ammianus szerint is — mint láttuk — quád területen az erődök építése történt.

A két felirat között mégis feltűnhetik az a különbség, hogy csak az utóbbi nevezi azt az erődöt, melybe be lehetett falazva, *burgus*-nak, az előbbiben *castra* áll, melynek falai tornyokkal vannak megerősítve. Már pedig a *castra* vagy *castrum* mindig nagy táborhelyet jelentett és csakis ennek lehettek tornyai. Eszerint a *burgusok* között — legalább Esztergom vidékén — egy ilyen tábornak is kellett lenni, mely a többi *burgusokkal* körülbelül egy időben keletkezett. És ilyen lehetett a pilismaróti is, ha ugyan nem épült már Diocletianus idejében, mint az előbb mondtam. De mindenestre már ezen későbbi időből való a fenéki tábor Keszthely mellett. Mintha csak ezt a helyet akarná körülírni a feliratunk. Oly nagy, hogy egyedül a *castra* elnevezés illetheti meg. A várfalakat a sarkokon és azok között a falból kiugró tornyok (*turres*) hosszú sora biztosította és megkönnyítette a védelmet. Így azonban, mint láttuk, már csak Diocletianus óta épülhettek a táborok és ilyen várfalakkal kezdik magukat a városokat is körülvenni. És ez még inkább történt később. A Valentinianus kora ezen nem változtathatott, aminthogy a legtöbb várost a IV. században erősítették így meg. Sőt ekkor talán nem is volt szükség már táborokra. A katonaság régen elszokott a szigorú katonai élettől, mely állandóan a táborhoz kötötte. Inkább békés polgárokból állott, akik azonban mindig készek voltak megvédeni — a saját házaikat. Ezért az ú. n. fenéki tábor sem volt igazi tábor, inkább lakótelepnek mondható, amely úgy volt megerősítve, mintha *castrum* lett volna. Az épületeknek, melyeket belsejében találtak, nincs semmi

vonatkozásuk a katonasághoz. A leletek pedig, amennyiben korhatározók, a IV. század végéről valók. Egy pár régebbi felirattöröredék mellett, melyek azonban építőanyagnak voltak felhasználva, akadt egy IV. századi is. Mindennél többet mond a szomszédos temető, amelybe nyilván csak azok temetkezhettek, kik a vár falain belül laktak. És ez a sírmező határozottan a IV. század végéről származik, sőt belenyúlik az V. századba.

De vannak aztán — hogy úgy mondjam — kézzelfogható bizonyítékaink is, hogy mindezek a burgusok és castellumok csakugyan Valentinianus-korabeliek. Ezek a bizonyítékok pedig azok a bélyeges téglák, melyeket ezeknek a helyén kivétel nélkül, így a balhavári burgus helyén is, idáig találtak. Ezen bélyegek között ugyanis a legtöbb Frigeridus nevéből áll, aki abban az időben Valeria helytartója, *v(ir) p(erfectissimus) dux* volt és 377-ben a pannoniai csapatokat Moesiába vezette, mint azt Ammianustól tudjuk, aki (XXXI. 7) ezt mondja róla: *ipsi* (a rómaiak) *Frigeridum ducem, cum Pannoniis et transalpinis auxiliis adventantem, quem petitu Valentis Gratianus ire disposuit in procinctum* stb.

Más bélyeges téglák is találkoznak, melyek ugyan nem találnak ennyire pontosan, de szintén már ugyanezen késői korból valók. Így előfordul a téglákon még egy másik *vir perfectissimus dux* neve: *Terentius* és igen gyakran a legtöbb burgus helyén így: *Lupicini tribuni*. Ez a Lupicinus tribunus lehetett tehát megbízva a burgusok építésével. A balhavári burgus helyéről másnak a nevét idáig nem is ismerjük.

Mindezek a bélyegek azonban olyan táborhelyeken is előfordulhatnak, melyek, mint az aquincumi, régebben épültek. Ilyenkor látjuk, hogy ebben az időben mily élénk volt az építkezés az egész vonalon, de ezek a bélyegek egyszersmind az utolsók, a legkésőbbiek, amelyek azt mutatják, hogy ezentúl megszakad a határ biztosításának munkája a vidékünkön.

A Valentinianus-féle burgusokat még maga az elhelyezésük nem teszi felismerhetőkké. Ezek a jobb parton oly közel a vízhez találhatók, hogy a vízfelőli oldalukat régen elvitte a Duna sodra, mely állandóan a jobb partot mossza alá. De a régebbi nagy táborhelyeket is, mint Carnuntumban, Brigetióban és Aquincumban, annyira a Duna széléhez tolták ki, hogy ugyanazon sors érte és ugyanilyen volt azon kisebb táborok fekvése, melyekben segédszapatok tartózkodtak, pl. Dunapentelén. Ellenben Pilismaróton,

Szentendrén beljebb állanak a táborok és ez érthető, ha Diocletianus korának művei. A III. század óta, mint a városokat, magukat a táborhelyeket is nagyobb biztonságban látták, ha nincsenek közvetlenül a határ szélén. A bástyatornyok azért épültek, hogy a rómaiak az ellenség támadásait minden oldalon, elsősorban a frontvonalon kivédhessék. Régebben még a táborok pusztá látása elég lehetett, hogy elvegye a barbárok kedvét a folyón való átkeléstől.

Nem lehet a Valentinianus-féle erődítményeknek a kis négyszögű formája sem az ismertetőjel, mert hasonló őrtornyoknak — mint azt pl. a vindobona-carnuntumi szakaszon látjuk — mindig kellett lenni a nagyobb táborhelyeket összekötő hadi út mentén. Fontos azonban, hogy ebben a késői valentinianusi korban már csak ilyen kis erődítményeket építettek. Az az idő úgy sem lehetett alkalmas arra, hogy nagyobb táborhelyeket építsenek, amelyek különben sem kellettek, mert akkor a katonaság már nagyon elaprózott csapatokban szolgált és sokkal inkább polgári volt, hogy állandóan a táborban tartható lett volna. Ezért ezek a burgusok, mint pl. a basaharciak, szélességben nem nagyobbak 10 méternél és a mélységök sem lehetett több; csak olyan nagyok, hogy a megfigyelő őrséget befogadhassák és az összeköttetést a másik parttal föntartsák. De másfelől annál sűrűbben helyezték el őket, amint azt éppen a basaharci őrtornyok mutatják és amint azt Esztergom alatt látjuk.

Egyik-másik mégis nagyobb volt, melyek, úgy látszik, elkülönítve állottak a többiektől. Ilyenekre azért is szükség lehetett, hogy bennök a felváltáshoz szükséges katonaság elhelyezhető legyen. Már a szobi erőd, mely az Ipoly torkolatánál állott, belül 17·60 m széles volt, a falak vastagsága pedig 2·30 m. Még ennél is valamivel nagyobb a balhavári, Váccal szemben, a szentendrei sziget partján. (I. tábla, 1—2.) A két szélső fala között, melyek két felől határolták, 19·40 m a távolság és az egyik fal, mely egész szélességében látszik, 2·05 m vastag. A burgus belsejének terjedelme aztán megengedte azt is, amit sehol másutt nem látni, hogy három részre feloszthatták. A két fal, amelyek az osztályokat egymástól elválasztották, szintén még kiállanak a partból és egyenként 1·80 m vastagok. Az osztályok közül pedig a középső 4·20, a másik kettő szélül 5·80 m széles.

A legmagasabbak a falak természetesen ott, hol a magas partból előtűnnek, a Duna vize felé alacsonyabbak és csonkán vég-

zódnek. Már ezen kiálló falak közül a keleti szélső fal egy sor vízszintes téglaréteget mutat. A falazásnak az a módja, mely az *opus incertum* közé — ebben az esetben a sok habarccsal összekötött trachytkődarabokból álló falba — szereti a téglát beépíteni, határozottan a késői korra vall. És ezt még inkább látnunk kell, ha a föld alatt sokkal magasabban fennmaradt falakat kiássák. Akkor talán faragott köveket is találnak, melyeket a falba beépítettek. Nem lesznek ezek ép darabok, hanem töredékek, ahogy azonban még maguk a rómaiak ebben a késő korban megcsontították. Mert onnan vették, ahol legközelebb találták és így felhasználták építészeti körészeket, sőt sírköveket, melyek a korábbi időkből valók. Ezzel az eljárással mindenütt találkozunk, még Rómában is és az mindenütt, mint a hanyatlás jele, általában a IV. századot jellemzi.

Még ilyen fontos kormeghatározó jelenségekre itt is akadhatunk tehát, ha egyébként más értékesebb leletekről előre is le kell mondanunk. Valami nagyon messze a part alá a falak nem igen nyúlhatnak, úgy hogy nem sok munkába kerülne azt a keresztfalat kiásni, amely a burgust a szárazföld felől elzárta.

Ezen Valentinianus-féle erődökkel körülbelül le is záródik nálunk a római határvédelem. A *Notitia Dignitatum*-ban, ebben a legkésőbbi irodalmi kútfőben említett helyek a Duna balpartján, mint: a *castellum Onagrinum contra Bononiam in barbarico*, a *burgus contra Florentiam*, *Transacincio in barbarico*, *castellum contra Tautantum* — a Duna más szakaszán feküdtek és, mint láttuk, alig függenek is össze I. Valentinianus erőépítésével.

Kuzsinszky Bálint.